

М.Булатевич

ПОНЯТТЯ УРЕЧЕВЛЕННЯ В КОНЦЕПЦІЯХ СУСПІЛЬСТВА МОДЕРНУ ТЕОДОРА АДОРНО ТА ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА

Сьогодні у нашій країні триває процес переходу до ринкових механізмів регулювання економіки. Даний процес пов'язаний з раціоналізацією вітчизняного господарства, що зумовлює як позитивні, так і негативні наслідки. Говорячи про позитивні, потрібно зазначити, що раціоналізація поліпшує ефективність функціонування капіталістичного господарства загалом як системи і капіталістичного підприємства як його організаційного ядра зокрема; сприяє підвищенню мобільності акторів, ефективності управління, зростанню цільності комунікативних мереж, доступу до величезної кількості інформації тощо.

Водночас для нашого суспільства стають дедалі актуальнішими проблеми, притаманні капіталістичному суспільству модерну, пов'язані з його раціоналізацією. Йдеться передусім про такий феномен, який у традиції західного марксизму отримав назву “уречевлення”. Ефекти уречевлення плідно аналізувалися соціологами Франкфуртської школи. Значний внесок у дослідження цього феномена зробили Теодор В.Адорно та Юрген Габермас. Проте в українській соціології їхні напрацювання у цій царині не вельми використовуються. Після краху марксистської методології в соціологічному пізнанні сучасні українські соціологи перелаштувалися на французьку постмодерністську соціологію або на різні напрями американської соціології. Напрацювання ж представників західного марксизму і проблеми, які вони поставили, залишаються поза увагою. Відтак для вітчизняної соціології втрачається значний пласт наукової реальності.

Поняття уречевлення так чи інакше торкалися відомі пострадянські дослідники. Проте воно досі не є чітко концептуалізованим. Такими інтерпретаторами Франкфуртської школи, як Ю.Давидов, П.Гайденко, І.Нарський, О.Михайлов досліджувалися деякі аспекти цього поняття, але їхні праці мають яскраво виражений філософський характер. Натомість соціологічної площини вони торкаються недостатньо. Л.Ситниченко фокусує увагу на синтетичних можливостях теорії комунікативної дії Габермаса і розглядає її як наочний приклад вдалого поєднання мікро- і макрорівнів – системи і життєсвіту [1]. Значну увагу вона також приділяє розгляду герменевтичної проблематики в творчості Габермаса. Натомість майже не зачіпає потенціал теорії комунікативної дії в дослідженні суперечностей суспільства модерну і, зокрема, аналізу феномена уречевлення. В. Фурс намагається розкрити поняття уречевлення, але так і не досягає цього, оскільки здебільшого розглядає теоретизування франкфуртців під кутом зору феноменології, ігноруючи критичну теорію [2]. А саме поняття “уречевлення” він переклав як “овнешнение”, що вже із самого початку задає хибні орієнтири його тлумачення. Якщо ж звернутися до праць західних вчених, то і тут не можна сказати, що було здійснено чітку фіксацію даного поняття. Так, Д.Хельд здійснює систематичну експлікацію ідей Франкфуртської школи від Хоркхаймера до Габермаса [3]. Проте він не зосереджується на понятті уречевлення. Д.Кельнер пропонує історико-соціологічний аналіз критичної теорії, але і він у своїй праці так і не дав чіткої фіксації цього поняття [4]. Не роблять цього й такі відомі дослідники, як Р.Віггерсгаус [5], М.Джей, Т.МакКарті.

Отож зробимо спробу розкрити та порівняти поняття уречевлення в концепціях суспільства модерну Адорно і Габермаса.

Приступаючи до реалізації поставленої мети, логічно спочатку визначити термін “суспільство модерну”. Теоре-

тики Франкфуртської школи визначають суспільство модерну через раціоналізацію і говорять про соціетальну та культурну раціоналізацію. Соціетальна раціоналізація є виокремлення організованих над простором економічного обміну на основі приватноправного володіння власністю товарних відносин капіталістичного господарства від організованих над простором влади відносин панування, які є прерогативою сучасної держави. Організаційним ядром капіталістичного господарства є орієнтоване на отримання прибутку капіталістичне підприємство; організаційним ядром сучасної держави є публічна установа. Культурна раціоналізація полягає у відкріпленні науки і техніки, права і моралі, мистецтва і літератури від тих космологічних, релігійних та метафізичних вчень, у яких вони були спочатку укорінені, і в їх подальшому розвитку як автономних культурних сфер цінностей. Доповнюючи характеристику суспільства модерну, теоретики Франкфуртської школи говорять про особистість, що діє раціонально, маючи на увазі поведінкові диспозиції й ціннісні орієнтації, які входять до структури особистості і які уможливають раціональну поведінку [6, р. 165].

Адорно досліджує суспільство модерну, спираючись на поняття праці Маркса та на поняття формальної раціональності або цілераціональності Вебера і відштовхуючись від соціологічних напрацювань Лукача з цього приводу.

Лукач показав антигуманний вплив цілераціональності системи капіталістичного господарства на соціальне буття людини. Він продемонстрував, що останнє в умовах зростаючої раціоналізації виробництва деформується, оскільки людина перетворюється на абстрактного носія абстрактної робочої сили, розглядається виключно з погляду її здатності витратити робочу силу у фізіологічному сенсі. Внаслідок раціоналізації процесу виробництва праця зводиться до таких спеціальних функцій, що лише механічно повторюються. Разом із психологічним розчленуванням процесу праці раціональна механізація прони-

кає навіть у душу робітника: самі його психологічні властивості відділяються від цілісної особистості, об'єктивуються стосовно нього, щоб їх можна було ввести в раціональні спеціальні системи і піддати калькуляції. Людські особливості робітника дедалі більше виступають як джерело відхилень щодо наперед розрахованого функціонування абстрактних, часткових законів. У таких умовах соціальне буття людини деформується. Вона уречевлюється [7, с. 185–186, 251].

Адорно продовжує розробляти напрацювання Лукача, спираючись на критичну теорію Франкфуртської школи. До поняття уречевлення Адорно відносить наслідки впливу капіталістичного господарства і сучасної держави на структури людської душі: вчений досліджує те, як змінюються ці структури в результаті постійного перебування людини всередині технічно раціоналізованого процесу виробництва в межах капіталістичного підприємства і раціонального офісу. Адорно використовує засоби не лише соціології, а й аналітичної соціальної психології, щоб показати, що моделі соціалізації, які є панівними в той чи інший період, переносять функціональні імперативи господарства і держави з рівня інститутів на рівень особистісних структур. Вчений окреслює, як в умовах капіталізму структури господарства і держави, за посередництва дисциплінуючої праці, абстрактно виміряної в часі, проникають в душу людини: для того, щоб індивід зміг вижити в умовах капіталізму, він мусить жорстко підкорити власну внутрішню природу. Відповідно, тлумачення уречевлення у Адорно набуває соціально-психологічного відтінку.

На думку Адорно, результатом адаптації людини до капіталістичного господарства і сучасної держави є формування в неї абстрактного *его*. Через його формування людина робить себе інструментом підкорення природи: вона перетворюється на репресивну агенцію. Найперше, чим зайняте *его*, це опанування внутрішньої природи. Воно терпимо ставиться до милих і безпечних емоцій, але є

невблаганним щодо архаїчних імпульсів. Адорно робить висновок, що через формування абстрактного его суспільство досягає репресії міметичного на рівні кожного індивіда. Проте абсолютно знищити міметичне его так і не зможе. Міметичне, під яким вчений розуміє тугу репресованої і викривленої природи, завжди лежатиме в очікуванні у глибинах людської душі як деструктивна щодо існуючого соціального порядку сила. Але надії на порятунок це не дає, оскільки суспільство “навчилося” використовувати потенціал репресованої внутрішньої природи шляхом інкорпорації у власну систему її бунтівного потенціалу [8, р. 74, 82].

Розумно дисциплінований світ праці змушує індивіда прийняти вимоги раціоналізації, характерні для капіталістичного господарства і сучасної держави. При цьому репресія міметичного нічим не виправдовується і здійснюється заради самозбереження індивіда. Тим не менш і це часто не досягається. Людина відчуває, що придушення внутрішньої природи не компенсується адекватно, тобто, наприклад, сублімація міметичних імпульсів не гарантує людині матеріальної безпеки. Натомість єдине, до чого приводить така конвертація міметичного у раціональне, це збереження систем капіталістичного господарства і сучасної держави [8, р. 64–65, 76].

Адорно в межах розробленої ним соціології мистецтва запропонував оригінальний спосіб порятунку людини від уречевлення. Він звертається до мистецтва, яке завжди перебувало в опозиції до систем капіталістичного господарства і сучасної держави. Вчений пропонує своєрідну схему втечі від патологій капіталістичного суспільства модерну: втечу в мистецтво. Витвори мистецтва займають особливу позицію щодо соціальної реальності капіталістичного суспільства модерну. Вони виступають чимось на зразок монад, принципово зачинених для неї. Завдяки цьому витвори мистецтва зберігають власну автономію і недоторканність. Тому витвори мистецтва ха-

рактизуються унікальністю, яку суспільство не здатне знищити. Утім, їх принципова зачиненість для реальності не означає, що вони ніяк не пов'язані з нею. На думку Адорно, витвори мистецтва є копіями наявного в реальності буття. Але копіями особливими: в них наявне буття наділяється такими якостями і рисами, які не існують у зовнішньому реальному світі. Завдяки цьому витвори мистецтва здатні “охороняти” нетотожність наявного буття. Вони, таким чином, рятують міметичне від цілераціональних імперативів господарства і держави, надаючи йому можливість говорити власною мовою [9, с. 10–11].

На думку вченого, людина може врятуватися від патологій модерну шляхом споглядання творів мистецтва: “Суб’єктивна насолода творами мистецтва стає, в такому випадку, ближче до стану, який відчувала б людина, що вирвалася з лещат уречевлення. Щастя, яке відчувається при їх сприйнятті – це стрімка втеча від реальності” [9, с. 26]. Людина рятується від патологій суспільства модерну тоді, коли вона отримує насолоду від споглядання творів мистецтва. Споглядаючи їх, вона здатна побачити приховане в них міметичне, зображене в особливому контексті, і отримати суб’єктивну насолоду від цього. Насолоджуючись творами мистецтва, вона усвідомлює власну нетотожність із тотальністю капіталістичного суспільства модерну. Через такий механізм людина, на думку Адорно, може врятуватися від патологій суспільства модерну. Для вченого це є єдиним дієвим способом. Однак насправді цей спосіб є недієвим, адже його соціальною базою є не ті прошарки населення, які безпосередньо відчують на собі ефекти уречевлення, а високоосвічений вчений-інтелектуал, що добре розуміється на соціальній науці та на класичному мистецтві і який найменше зазнає уречевлення. Таким способом теоретизування Адорно фактично зайшов у глухий кут, спричинивши, по суті, кризу критичної теорії.

Поняття “уречевлення” продовжує розробляти Габермас. Але він переформулює це поняття в термінах теорії комунікативної дії. Габермас відходить від розуміння праці за Марксом, зміщує акценти на поняття комунікації і досліджує суспільство модерну в термінах теорії дії. Вчений виділяє два типи дії: комунікативну і цілераціональну.

Під комунікативною дією розуміються символічні, найчастіше мовленнєві висловлювання, які містять знання про світ і можуть піддаватися критиці слухачем на основі раціональних аргументів. При цьому поняття “світ” Габермас поділяє на три області: об’єктивний світ природи як тотальність об’єктивно даних фактів; соціальний світ як тотальність міжособистісних відносин, що визнаються членами спільноти як легітимні; суб’єктивний світ як тотальність суб’єктивних переживань, до яких лише один індивід має привілейований доступ [6, р. 8, 52]. Залежно від ставлення актора до того чи іншого світу вчений виділяє три формальні поняття дії: телеологічну, нормативно регульовану та драматургічну. Вони є необхідними для визначення комунікативної дії.

Поняття телеологічної дії передбачає відносини між актором і об’єктивним світом, у який можна здійснити цілеспрямовані інтервенції. На символічному рівні телеологічна дія, за Габермасом, представлена констативними висловлюваннями, в яких актор посилається на факти і репрезентує наявний стан справ. Критерієм телеологічної моделі дії є істина. Тобто слухач може прийняти або відхилити констатацію залежно від того, репрезентує вона істинний стан справ чи ні [6, р. 85, 87].

У нормативно регульованій дії, за Габермасом, йдеться про актора як члена соціальної спільноти, котрий орієнтує свою поведінку на спільні цінності та соціальні норми. Дана модель дії передбачає відносини між актором і соціальним світом. На символічному рівні нормативно регульована дія представлена регулятивними висловлюваннями, в яких актор посилається на соціальні норми –

актор висловлює претензії щодо нормативної правильності дій інших або захищає від об'єктивної критики чи претензій відповідність своєї поведінки соціальним нормам. Критерієм даної моделі дії є нормативна правильність [6, р. 88, 90].

І, нарешті, розглядаючи драматургічну модель дії, Габермас веде мову про акторів, які конституують публіку один для одного. Дана модель дії передбачає відносини між актором і його власним суб'єктивним світом, до якого лише він має привілейований доступ. На символічному рівні драматургічна дія представлена експресивними висловлюваннями, в яких актор посиляється на суб'єктивні переживання і презентує свою самість. Критерієм цієї моделі дії є щирість [6, р. 86, 93].

Кожна з трьох описаних моделей, як показує Габермас, по суті, є обмеженим випадком комунікативної дії. І лише дійсна комунікативна дія передбачає мову як медіум вільного, неурізаного спілкування, в якому актори, що говорять, і слухачі посиляються у своїх мовленнєвих висловлюваннях одночасно на речі в об'єктивному, соціальному та суб'єктивному світах з метою встановити спільну дефініцію ситуації і досягти таким чином консенсусу [6, р. 95]. Тому суттєвим для комунікативної дії є те, що в ній актори можуть вибудовувати ставлення більше, ніж до одного світу, і коли вони доходять взаєморозуміння один із одним, вони базують своє спілкування на системі світів, що передбачається усіма.

Цілераціональну дію Габермас інтерпретує цілком у дусі Макса Вебера, суттєво нічого нового не вносячи в її тлумачення. Так, Вебер визначав цілераціональну дію на основі поняття цілей та засобів. Дія є цілераціональною, якщо вона орієнтована на цілі, засоби та другорядні результати. Це включає зважений розгляд альтернативних засобів стосовно цілей, цілей – щодо другорядних наслідків і, нарешті, відносну важливість різних цілей. При цьому смисл для діючого актора мають лише ті об'єкти,

в тому числі люди, які належать до його дії у ролі засобів або цілей. Таким чином, Вебер розглядав як значущу лише конструкцію “цілі–засоби”, спрямовану на досягнення успіху дії. Це, як показує Габермас, передбачає ставлення актора тільки до одного світу – об’єктивного, і не з метою дійти взаєморозуміння, а для того, щоб здійснити цілеспрямовану інтервенцію та змінити стан справ на свою користь. Відповідно такі критерії дії, як істина, нормативна правильність та щирість є іррелевантними для цілераціональної дії. Єдиним її критерієм є ефективність інтервенцій у світ [11, р. 26, 64].

Цілераціональна дія, як доводить Габермас, орієнтується на самотнього, ізольованого актора. Спілкування між суб’єктами, що діють цілераціонально, зводиться до стратегічного взаємного впливу один на одного з метою змусити опонента чинити так, як вигідно пропоненту. Сам Вебер все ж торкався питань консенсусу, але раціональну згоду він пояснював, користуючись моделлю приведення ситуації в порядок серед суб’єктів приватного права. Натомість він не брав до уваги морально-практичні фундації формування консенсусу [6, р. 278–280].

Розглянемо, як Габермас застосовує концепт комунікативної дії в пізнанні суспільства модерну. Відповідно до цілераціональної дії вчений говорить про систему. Термін “система” використовується для позначення базових структурних елементів суспільства модерну – капіталістичного господарства і сучасної держави. Суспільство модерну характеризується диференціацією товарних відносин капіталістичного господарства і відносин панування, що є прерогативою держави. Вони відділяються одне від одного і розвиваються кожна за власною внутрішньою логікою. Дотримуючись у пізнанні суспільства модерну методологічних засад теорії дії, Габермас розглядає капіталістичне господарство і сучасну державу як інституціоналізовані субсистеми цілераціональної дії. Вони, на думку вченого, являють собою морально нейтралізовані сфери

для стратегічного здійснення приватних, корисливих інтересів. Актори в них приймають настанову на досягнення успіху і прагнуть реалізувати власні егоїстичні цілі. У своїх діях вони розглядають як значуще лише відношення “цілі–засоби”. Єдиним важливим для них моментом є ефективність діяльності. Це передбачає раціональну калькуляцію, зважений вибір і чітке передбачення наслідків дії. Діючи в межах субсистем капіталістичного господарства і сучасної держави, актори ставляться до інших як до засобів досягнення власних цілей. Інтерації між ними зводяться до взаємного впливу один на одного, до використання інших з метою реалізації своїх егоїстичних планів [6, р. 165–166].

Відповідно до комунікативної дії Габермас говорить про життєсвіт. У найзагальнішому сенсі вчений розглядає його як сферу реальності, що її нормальні дорослі люди сприймають як само собою зрозумілу. Життєсвіт завжди виступає тлом, на якому відбуваються усі події. Він є основою усього, що дано в “моєму” досвіді, рамкою, в якій зосереджено усі проблеми, з якими “Я” маю справу. Поняття життєсвіту було введено Гуссерлем у межах розробленої ним феноменологічної теорії свідомості, а згодом перекладене на мову соціології Шюцем. Проте Габермас відходить від феноменологічного тлумачення даного поняття і започатковує комунікативне поняття життєсвіту. Останній розглядається ним передовсім як горизонтотвірний контекст для процесів досягнення взаєморозуміння. Намагаючись скоординувати свої дії на основі спільної дефініції ситуації, актори завжди рухаються всередині горизонту свого життєсвіту. Життєсвіт являє собою своєрідне “місце”, де актори зустрічаються, посилаються у своїх мовленевих висловлюваннях на речі в об’єктивному, соціальному і суб’єктивному світах, тобто на факти, соціальні норми та суб’єктивні переживання, і висувають претензії істини, нормативної правильності та щирості. Натомість життєсвіт не є чимось таким, на що можна посилатись. Він

виступає непроблематизованим фоном, всередині якого рухаються учасники комунікації [11, р. 126, 135].

Габермас виділяє три структурні компоненти життєсвіту: культуру, суспільство та особистість. Під культурою він розуміє запас знань, з якого учасники комунікації забезпечують себе інтерпретаціями; під суспільством – легітимні порядки, через які учасники регулюють своє членство в соціальних спільнотах і завдяки цьому охороняють соціальну інтеграцію; під особистістю – компетенції, які забезпечують суб'єкту можливість говорити і діяти, тобто дають йому змогу брати участь у процесах досягнення взаєморозуміння. Культура, суспільство та особистість являють собою символічний субстрат життєсвіту, який відтворюється через повсякденну комунікативну практику [11, р. 137–138].

Роль комунікативної дії тут полягає у тому, що на її основі здійснюється символічне відтворення життєсвіту – над аспектом взаєморозуміння комунікативна дія забезпечує відтворення культурного запасу знань, над функціональним аспектом координації дій вона забезпечує відтворення легітимних порядків, через які учасники регулюють своє членство в соціальних групах, і, нарешті, над аспектом соціалізації – формування ідентичності особистості [11, р. 137]. Іншими словами, беручи участь у повсякденній комунікативній практиці, актори відтворюють “культуру”, “суспільство” та “особистість”.

Проте, досліджуючи сучасне суспільство модерну, Габермас показує, що в ньому субсистеми цілераціональної дії негативно впливають на життєсвіт. Вони втручаються в нього, спричиняючи соціопатології.

Саме для опису наслідків втручання системи в життєсвіт Габермас і використовує традиційне для Франкфуртської школи поняття уречевлення і розуміє його як порушення системою символічного відтворення життєсвіту внаслідок обмеження та викривлення нею вільної, спрямованої на досягнення взаєморозуміння комунікації.

Тобто дослідник формулює поняття уречевлення в термінах експансії монетарно-бюрократичних системних комплексів у життєсвіт, що веде до порушення відтворення його структурних компонентів [11, р. 327, 351].

Габермас детально описує механізм втручання системи у життєсвіт. Воно, на думку вченого, здійснюється через організаційні ядра капіталістичного господарства і сучасної держави – капіталістичне підприємство та державну установу. Приватне підприємство і державна установа є особливими організаціями, які дисциплінують своїх членів, змушуючи їх діяти виключно цілераціонально. Спрямовані на якомога більше підвищення ефективності, вони прагнуть максимально усунути традиційний спосіб життя своїх працівників. Габермас показує, що з перспективи капіталістичного підприємства і державної установи працівники, безперечно, мають прийняти корпоративні норми і слідувати порядку організації. Завдяки цьому організаційні ядра субсистем цілераціональної дії роблять себе незалежними від особистісних властивостей працівників, тобто завдяки цьому система відділяється від такого структурного компоненту життєсвіту, як “особистість”, і мінімізує його вплив на своє функціонування. Габермас тут використовує термін “деперсоналізація”, який означає відусоблення субсистем цілераціональної дії від структур особистості, у результаті чого особистість перетворюється на типового працівника в механізмі організації: “Приватне капіталістичне підприємство і державна установа можуть слугувати історично значущим прикладом байдужості між організацією і тими, хто до неї належить, коли останні нейтралізуються і перетворюються на її абстрактних “членів”. Особистість стає для субсистем цілераціональної дії частиною зовнішнього оточення” [11, р. 308].

Габермас показує далі, що система елімінує не лише особистість, а і два інших структурних компоненти життєсвіту – суспільство та культуру. Капіталістичне підприєм-

ство і державна установа від'єднують себе від тих орієнтацій дій, які є визначальними для комунікативно структурованих сфер реальності. Вони не дозволяють своїм працівникам регулювати дії на основі цінностей та норм, натомість змушують поводитися цілераціонально, тобто на основі цілей та засобів. Завдяки цьому система нейтралізує нормативний контекст взаємодії, тобто зв'язуючу силу моралі, що є визначальною для комунікативного досягнення взаєморозуміння. У результаті вона відокремлюється від такого структурного компоненту життєвіту, як "суспільство". Але існує зона байдужості не лише між організацією і особистістю та організацією і суспільством. Те ж саме стосується ставлення капіталістичного підприємства і державної установи до того структурного компоненту життєвіту, який вчений називає "культурою". Система, за Габермасом, потребує незалежності і від культурної традиції, яка передається через повсякденну комунікативну практику. Вона дотримується принципу ідеологічної нейтральності з метою уникнення сили традиції, яка в іншому випадку обмежуватиме її діяльність. Таким чином, відусоблюючись від контексту життєвіту, система спричиняє деперсоналізацію особистості, нейтралізацію культурної традиції і втрату цінностями та нормами, які є необхідними для символічного відтворення життєвіту, їх зв'язуючої сили [11, р. 309, 311].

Отже, ефекти уречевлення згідно з Габермасом виникають тоді, коли система відділяється від життєвіту, стає незалежною від цінностей і моральних норм, які обмежують її розвиток, і змушує акторів діяти виключно цілераціонально, у тому числі й у тих сферах, які відтворюються лише на основі комунікативної дії. В такому разі актори більше не посилаються на факти, моральні норми і суб'єктивні переживання з метою дійти спільної думки щодо визначення ситуації, а вдаються до об'єктивного ставлення і справляють стратегічний вплив один на одного. Як тільки актори починають діяти цілераціонально в

комунікативно структурованих областях реальності, їхні життєві зменшуються до формату об'єктивного світу. Спілкування акторів більше не задовольняє умов, необхідних для відтворення культури, суспільства і особистості. За настанови, спрямованої на досягнення успіху, вони платять уречевленням. Життєві у такому випадку знецінюються, звужуються. Він перетворюється на зовнішнє середовище системи. Система колонізує його.

Як висновок слід зазначити, що спільним у тлумаченні поняття уречевлення Адорно і Габермасом є те, що обидва дослідники пов'язували його з негативним впливом цілераціональності (або когнітивно-інструментальної раціональності) систем капіталістичного господарства і сучасної держави на соціальне буття людини. Але якщо Адорно тлумачить уречевлення в термінах концепту праці Маркса і показує, як цілераціональна, дисциплінуюча праця, абстрактно виміряна в часі, спотворює соціальне буття людини, то Габермас переформулює дане поняття в межах розробленої ним теорії комунікативної дії і потрактовує як порушення системою символічного відтворення життєві. Тим самим Габермас у пізнанні суспільства модерну зміщує акценти з традиційного для Франкфуртської школи поняття праці на поняття комунікації і показує ті негативні наслідки, до яких може призвести її викривлення й обмеження. Вчений фактично виводить поняття уречевлення на якісно новий пізнавальний рівень. Якщо Адорно є скептиком у можливості подолання ефектів уречевлення, в результаті чого, власне, і заходить у глухий кут, то Габермас вважає, що їх можна подолати шляхом обмеження системи і відновлення вільної комунікації.

Якщо говорити про перспективи подальших розвідок у означеному напрямі, то цікаві результати можна отримати, використовуючи напрацювання теоретиків Франкфуртської школи щодо поняття уречевлення в дослідженнях

процесів глобалізації, зокрема, дослідженні впливу глобального капіталістичного господарства, яке сучасні національні держави не можуть ефективно обмежувати, на соціальне буття людини, а також на її життєсвіт.

Література

1. *Ситниченко Л.А.* Першоджерела комунікативної філософії. – К., 1996.
2. *Фурс В.Н.* Філософія незавершеного модерну Юргена Хабермаса. – Минск, 2000.
3. *Held D.* Introduction to critical theory: Horkheimer to Habermas. – Berkeley, Los Angeles, 1980.
4. *Kellner D.* Critical theory, marxism and modernity. – Baltimore, 1992.
5. *Wiggershaus R.* The Frankfurt school: its history, theories and political significance / Translated by Michael Robertson. – Cambridge, 1998.
6. *Habermas J.* The theory of communicative action / Translated by Thomas McCarthy. – Volume one: Reason and the rationalization of society. – Boston, 1984.
7. *Лукач Г.* История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике / Пер. с нем. – М., 2003.
8. Див.: *Horkheimer M.* Eclipse of reason. – London, New York, 2004.
9. *Адорно Т.В.* Эстетическая теория / Пер. с нем. – М., 2001.
10. *Weber M.* Economy and society: an outline of interpretative sociology / Edited by Guenther Roth and Claus Wittich. – Berkeley, Los Angeles, London, 1978.
11. *Habermas J.* The theory of communicative action / Translated by Thomas McCarthy. – Volume two: Lifeworld and system. – Boston, 1987.